

Nailə Vəlixanlı

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru
tarix elmləri doktoru, akademik*

Azərbaycan Ərəb xilafəti tərkibində (VII əsrin ortaları-IX əsrin I yarısı)

Ərəblərin Azərbaycana yürüşləri

VII əsrin əvvəllərində Ərəbistan yarımadasında Məhəmməd peyğəmbərin banisi olduğu yeni dünya dini islamın meydana gəlməsi cəmiyyətin konsolidasiyasına gətirib çıxartdı. VII əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapan Ərəb Xilafəti, qısa müddət ərzində İspaniyadan Çin hüduqlarınadək geniş bir ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında dəyişikliklər etdi. Dövrün böyük imperiyalarından olan Sasanilər dövlətinin bütün, Bizansın isə böyük bir hissəsi yeni yaranmış dövlətin tərkibinə qatıldı. Azərbaycana ilk hücum 643-cü ildə, Nəhavənd və Həmədanın fəthindən (642) sonra baş verdi. Xəlifə Ömər (634-644) əmri ilə Adurbadaqan (Azərbaycan) hüduqlarına yaxınlaşan ərəb qoşununa sərkərdələr Bukayr ibn Abdullah və Utba ibn Farkad başçılıq edirdilər¹. Dəstəbə adlanan yerdə (Həmədan-Rey vilayətləri ayrıcında) Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzadın başçılıq etdiyi qoşun dəstəsi ərəb ordusunun qarşısını kəsməyə çalışdı, lakin döyüş ərəblərin qələbəsi ilə başa çatdı. İsfəndiyarın Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən (Bacərvan, Sərab, Şiz, Bəzz, Məyanic, Miməz və s.) topladığı yeni ordu bu dəfə artıq Azərbaycan ərazisində, Cərmidan dağı yanında (Ərdəbildən bir qədər aralı) baş verən və bir neçə gün davam edən vuruşmada məğlubiyyətə uğradı. Mərzban əsir düşdü. Ərəblərin sonrakı qələbələri də azərbaycanlıları onlarla sülh bağlamağa məcbur etdi. Müqaviləni imzalayan İsfəndiyar Xilafətin siyasi hakimiyyətini tanıdı. Müqaviləyə görə, Azərbaycan əhalisinin əvvəlki dini etiqadını saxlayan hissəsi imkanı daxilində can vergisi cizyə ödəməli idi. Qadınlar və uşaqlar, yaşamaq üçün vəsaiti olmayan ağır xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan zahidlər vergidən azad olunurdular. Ərəblər isə yerli əhalinin əmlakına, dini icmalarına, qanun-qaydalarına aman verməyi öhdələrinə götürürdülər².

¹ Təbəri. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarix-ur-rusuli vəl-muluk. Qahirə, 1970, IV, s.155; Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016, s. 22

² Təbəri. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarix-ur-rusuli vəl-muluk., s.155

Ərdəbili tutduqdan sonra Xilafət ordusu əl-Bab əl-Əbvab (Qapılar qapısı) adlandırdıqları Dərbəndin strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq Xəzər sahili ilə şimala doğru hərəkət etdi. Uzun sürən mühasirədən və danışıqlardan sonra Sasanilərin şimal sərhədlərinin mərzbanı Şəhribərəzlə (Şəhriyarla) müqavilə bağlandı. Döyüşsüz təslim olan dərbəndlilər müqaviləyə görə mühüm imtiyaz əldə etdilər: ərəblərlə birgə Dərbənd keçidinin müdafiəsində duran və öz əvvəlki dini etiqadlarını saxlayan yerlilər ərəb əsgəri xidmətində olduqları həmin ilin cizyəsindən azad olunurdular. Həmin il Cənubi Qafqazın bir çox yerlərinə, o cümlədən Muğana göndərilən ərəb qoşun dəstələri şiddətli müqavimətlə üzləşdilər, yalnız Muğanla sülh müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, “gərək hər həddi-bülüğa çatan şəxs bir dinar və ya onun dəyərində cizyə ödəsin, müsəlmana qarşı səmimi olsun, [azanda] ona yolunu göstərsin, bir gün-bir gecə evində saxlasın... Ancaq əgər onlar üz döndərüb əhdi pozsalar, axırncı fitnəkaradək hamını təslim etməsələr, onlara aman olmayacaq”³. Bundan sonra şimala doğru hücumu davam etdirən ərəb qoşunu Dərbəndi ötərək, xəzərlərin torpaqlarına daxil oldu və əl-Beyda şəhərini ələ keçirdi. Yeni xəlifə Osmanın (644-656) dövründə növbəti hücumların birində ərəblər Bələncər yaxınlığında məğlub oldular. Bununla ərəblərin Azərbaycana birinci yürüşü başa çatdı⁴.

Xəlifə Ömər in ölümü ilə mərkəzdə baş verən siyasi sərbətsizlikdən istifadə edən azərbaycanlılar üsyan etdilər. Xəlifə Osmanın əmrilə Azərbaycana ikinci yürüş başlandı. Abdullah ibn Şubeylin başçılıq etdiyi birinci dəstənin hücumu Azərbaycanın Arazdan cənubdakı ərazilərinin təkrar işğalı və yeni müqavilənin bağlanması ilə nəticələndi. Azərbaycanlılar təzminatla yanaşı daha 800 min dirham verməyə boyun oldular⁵. Ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiə isə Arazı keçərək, Albaniya (Arran) ərazisinə hücum etdi, xeyli əsir və qənimət ələ keçirdi. Gürcüstan ərazisinə doğru hücumunu davam etdirən digər sərkərdə Həbib ibn Məsləmə az sonra ərəblərin inzibati baxımdan Arran ərazisinə aid etdikləri Tiflisi tutdu. Ondan ayrılaraq şərq istiqamətində hərəkəti davam etdirən Salman isə Sünikdən (Sisəcandan) keçərək, Arranın içərilərinə daxil oldu. Bir neçə günlük mühasirədən sonra Beyləqan şəhəri cizyə ödənilməsi, “əhalinin həyatının və malının”, habelə “şəhər divarlarının” saxlanılması şərtləri ilə döyüşsüz təslim oldu. Ölkənin paytaxtı Bərdə əhalisinin şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, ərəblər uğur əldə etdilər. Bundan sonra Kürün sağ sahilindəki (Arsax, Uti, Sakasena, Şəmkür və s.) və sol sahilindəki torpaqlar (Qəbələ, Şəki, Şirvan, Lakz, Təbərsaran və s.) işğal edildi, yerli hakimlərlə müqavilə bağlandı⁶. Bu uğurlar nəticəsində Dərbənd yenidən fəth olundu. Bir müddət sonra şirvanlılar və dərbəndlilər öz qoşunu ilə Dərbəndə gəlmiş xəzər xaqanının təhriki ilə

³ Yenə orada, s.157

⁴ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.27-28

⁵ Yenə orada, s.28

⁶ Bəlazuri Əhməd ibn Yəhya. Futuhul-buldan. Beyrut-Lübnan, h.1407/m. 1987, s. 285-287

ərəblərlə bağladıkları sülhü pozdular. 652/53-cü ildə Salman 4 minlik qoşunla yenidən Dərbəndə daxil oldu və şəhəri tərk etmiş xəzərləri təqib edərək Bələncərə hücum etdi. Döyüşdə ərəblər məğlub edildi, Salman öldürüldü. Azərbaycanın çox hissəsi yenidən ərəblərin itaətindən çıxdı⁷. 654/55-ci ildə yeni qüvvələrlə Cənubi Qafqaza göndərilən Həbib ibn Məsləmə Sirac Tayrda (Şirakda) düşərgə saldı. O, buradan ərəblərin əvvəlki yürüşlər zamanı Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə və sakinlərinə müraciət göndərərək, itaət tələb etdi⁸. Az sonra xəlifə Osman Huzayfa ibn əl-Yəməni Qafqaza vali təyin etdi. İşğal olunmuş torpaqları daha rahat idarə etmək üçün yeni vali canişinliyin 640-cı ildən Dəbildə (Dvində) yerləşən mərkəzini Bərdəyə köçürdü⁹. Beləliklə, on ildən artıq müqavimətdən sonra Azərbaycanın şimal hissəsi də Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, belə bir mürəkkəb şəraitdə Bizans, Xilafət və Xəzər xaqanlığı arasında Cavanşirin həyata keçirdiyi çevik siyasət nəticəsində Albaniya daxili müstəqilliyini saxlaya bildi. Cavanşirin öldürülməsindən sonra vəziyyət kəskinləşdi.

684-cü ildə I Mərvan (684-685) xəlifə seçildi. Xilafət üçün qarışıq olan bu dövrdə albanlar ərəblərə vergi verməyi dayandırdılar. Elə həmin dövrdə xəzərlərlə əldə edilmiş sülh yenidən pozuldu. Ucqar şimal vilayətləri üzərində ərəb nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edən xəzərlər 685-ci ildə Cənubi Qafqaza hücum etdilər. Bu illərdə Cənubi Qafqaz ərəblərin və bizanslıların da hücumlarına məruz qaldı. Yalnız 80-ci illərin sonlarına yaxın ərəb xəlifəsi Əbdülməliklə (685-705) Bizans imperatoru II Yustinan (685-711) arasında barışıq əldə edildi. Şərtə görə, Cənubi Qafqaz ölkələrindən alınan vergilər iki imperiya arasında bərabər bölündü. 692-ci ildə Bizans Xilafətlə sülhü pozaraq Şam üzərinə hücum etdi. Baş vermiş döyüşdə ərəblərin qələbəsi onların Qafqazdakı mövqelərini möhkəmlətdi. 693-cü ildə xəlifə öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyanın (Albaniya-Arran və Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə daxil olduğu canişinlik) valisi təyin etdi. Onun valiliyi dövründə (693-709) ərəblərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi prosesi həlledici mərhələyə daxil oldu¹⁰. Bölgədə xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın həyata keçirdiyi yeni inzibati bölgü sistemi yaradıldı. Sasanilər dövründə Xəzəryanı İran vilayətləri ilə birgə bütün Cənubi Qafqaz ərazisinə Adurbadaqan-Azərbaycan adı şamil olunurdu.

⁷ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.38

⁸ Bələzuri Əhməd. Kitəb futuh əl-buldən. Leyden, 1866, s.204

⁹ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.38; Bələzuri Əhməd. Kitəb futuh əl-buldən., s. 204

¹⁰ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.38

Azərbaycan ərazisində ərəb-xəzər müharibələri

VIII əsrin əvvəllərində qüdrətli dövrünü yaşayan Ərəb xilafəti Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün əsas rəqibləri olan xəzərlərlə mübarizəyə başladı. Bu məqsədlə xəlifə I Vəlidin (705-715) qardaşı Məsləmə ibn Əbdülməlik Cənubi Qafqaza, xəzərlərin ələ keçirdiyi Dərbəndə göndərildi. Azərbaycanın təslim olmayan bütün qala və şəhərlərini ələ keçirən Məsləmə Dərbəndi mühasirəyə aldı. Yalnız 714-cü ildə ərəb qoşunu böyük çətinliklə Dərbəndi tuta bildi. Məsləmənin qələbə müjdəsi ilə Dəməşqə getməsi xəzərlərin yenidən Dərbəndə qayıtmasına səbəb oldu. Xəlifə II Ömər (717-720) hakimiyyətinin ilk ilindən xəzərlərlə ərəblər arasında bu və ya digər tərəfin üstünlüyü ilə keçən bir sıra döyüşlər baş verdi. Xəzərlərin 730/31-ci il yürüşü xilafət üçün xüsusilə təhlükəli oldu. Xaqanın oğlu Barsbəyin başçılığı ilə 300 minlik xəzər ordusu Varsanı tutdu. Ərdəbil ətrafında Savalan dağı yaxınlığında baş verən vuruşmada da ərəb ordusu məğlubiyyətə uğradı. Uzun mühasirədən sonra Ərdəbili ələ keçirən xəzərlər sonradan Diyarbəkir və Mosuladək irəlilədilər. Xilafət üçün yaranmış bu təhlükə xəlifəni bütün qüvvələri səfərbərliyə almağa, xəzərlərə qarşı yeni ordu yaratmağa məcbur etdi. Ərəb qoşunlarının yeni başçısı Səid əl-Həraşi “müqəddəs” müharibədə (cihadda) iştirak etmək üçün bütün müsəlman könüllülərini öz ordusuna dəvət etdi. Ərəblər Xilat və s. qalalarda yerləşən xəzər qarnizonlarını məhv edib, Bərdəni mühasirəyə aldılar. Gərgin vuruşmadan sonra xəzərlər məğlubiyyətə uğradılar. Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən xəzərlərlə mübarizəyə axışan könüllü dəstələr Bərdədə Səidin ordusuna qoşuldular. Ərəblər Beyləqan və Varsan şəhərlərini tutaraq, xəzər ordusunun qalıqlarını cənuba çəkilməyə məcbur etdilər. Könüllülərlə birləşmiş ərəb qoşunları ilə Barsbəyin başçılıq etdiyi xəzər dəstələri Bərzənddə üz-üzə gəldilər. Bu dəfə də xəzərlər məğlub olub geri çəkildilər. Muğan düzündə baş vermiş döyüşdə də birləşmiş xəzər dəstələri basıldı, Barsbəy öldürüldü. Səid xəzərləri Şirvan torpaqlarınadək təqib etdi. Həmin il xəlifə Hişamın qardaşı Məsləmə yenidən Azərbaycana vali təyin olundu. Bərdəyə gələn Məsləmə tezliklə Şirvana keçib, uzun mühasirədən sonra ərəblərə tabe olmaq istəməyən Şabran qalasını tutdu, qala müdafiəçiləri qılıncdan keçirildi. Dərbəndə yollanan Məsləmə şəhər qalası yaxınlığında düşərgə saldı. Onu qarşılayan şəhər hakimi ərəblərə vergi verməyi öhdəsinə götürdü. Dərbənddəki xəzər qarnizonuna isə şəhərdən maneəsiz çıxıb getmək icazəsi verildi¹¹. 731/32-ci ildə Məsləmə xəzərlərin Səməndər şəhərində irəlilədi, lakin xəzərlərin yenidən hücumla hazırlaşdıqlarından xəbər tutaraq, vuruşa girmədən Dərbəndə doğru geri çəkildi. Dərbənd yaxınlığındakı ağır vuruşmada ərəblər qalib gəldilər. Xilafətin şimal sərhədlərində ərəblərin mövqeyini möhkəmlətmək üçün

¹¹ Buniyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989; Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.50

Məsləmə Dərbəndi dörd hissəyə böldü. Bunların hər birində Dəməşqdən, Homsdan, eləcə də Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin ayrı-ayrı yerlərindən gəlmiş minlərlə ərəbi yerləşdirib, Suriyaya qayıtdı. Dərbənddə qalmış Mərvan ibn Məhəmməd 40 minlik ərəb ordusu ilə Bələncərə hücum edib, xəzərləri məğlubiyyətə uğrattı. Bu hadisədən sonra Mərvan müvəqqəti olaraq öz vəzifəsini Səid əl-Həraşiyə verdi. Lakin, çox keçmədən xəlifənin əmri ilə yenidən əvvəlki vəzifəsinə qaytarıldı. 120 minlik qoşunla Arrana gələn Mərvan Kasakda (indiki Qazax) düşərgə saldı.

Ərəb-xəzər müharibələri tarixinə ən gərgin dövrün başlanğıcı kimi daxil olan 737-ci ildə Mərvan Dərbənd şəhərinin rəisi Useyd əs-Suləminin başçılığı ilə ərəb qoşunlarının bir hissəsini Səməndər istiqamətinə göndərdi, özü isə yolu üstündəki bütün qala və yaşayış yerlərini tutaraq, Dəryal keçidi vasitəsilə Xəzər torpaqlarına girdi. Səməndər yaxınlığında birləşən ərəb ordusu xaqanın yaşadığı Beyda şəhərinə hücum edib, xəzərləri və onlarla qonşu olan səqləb tayfalarını məğlub etdi. Xəzər xaqanı aman istəməyə və islamı qəbul etməyə məcbur oldu. Mərvan əsir götürdüyü 40 min xəzər ailəsi ilə Arrana qayıtdı və onları Samurla Şabran çayları arasında yerləşdirdi. Qışı Kasakdakı düşərgəsində keçirən Mərvan 738-ci ilin yazında Şəkiyə gəldi. Ərəb ordusunun Xilafətə boyun əymək istəməyən “dağlı hökmdarları”na qarşı başladığı uzun çəkən ağır yürüşü uğurla nəticələndi. Tutulan qalaların çoxu dağıldı.

741-ci ildə Mərvan Şirvanı keçərək Muğana, Gilana və Deyləmə hücum etdi, qənimət və əsirlərlə geri dönəndə, yolüstü Bərdəni tutdu. Beləliklə, ərəblərin Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda hakimiyyəti yenidən möhkəmləndi. Sonrakı 20 ildə ərəblər xəzərləri öz nəzarətləri altında saxladılar. Yalnız Əməvilər sülaləsi devrildikdə (750) Xilafətdə baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən xəzərlər Bizansın təhriki ilə paytaxtlarında olan Xilafət nümayəndəsini öldürdülər. Xilafətdəki hərə-mərclikdən istifadə edən Bizans 752-ci ildə sərhəd bölgəsində olan bir sıra şəhərləri tutdu. Bu, Bizansın Cənubi Qafqazda diplomatik və siyasi fəallığının güclənməsi ilə müşayiət edildi. 759-cu ildə xəlifə Mənsurun (754-775) Azərbaycana və Ərminiyyəyə hakim təyin etdiyi Yəzid əs-Suləmi Dəryal keçidini tutub orada ərəb qarnizonu yerləşdirdi. Bizansa meyl edən xəzərləri təhlükəsizləşdirmək və hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə Yəzid xaqanın qızı Xatunla evləndi. İki il sonra Xatunun ölməsi xəzər-ərəb münasibətlərini yenidən kəskinləşdirdi. 763/64-cü ildə xəzər qoşunları Şəki, Kambisena, Xozmas (Xaçmaz) və s. yerləri, Balasakan düzünü (Mil və Muğan düzləri), tutdular.

Vergi yükünün ağırlığı, xəzərlərin VIII əsrin 60-cı illərindən artan hücumları nəticəsində əhalinin güzəranının pisləşməsi üsyan və çıxışların sayını artırdı. 794-cü ildə Beyləqanda başlayan üsyanın başında “əş-şəri” (hərfən: şər, şərəşur adam) ləqəbinə görə xaricilər təriqətinə mənsubluğu (“şurat” – xaricilər təriqətinə mənsub olanların erkən ləqəblərindən biridir) anlaşılan Əbu Müslim dururdu. Üsyan çox

keçmədən bölgənin hər yerinə yayıldı. Onun başlanmasına əsas bəhanə bərdəlilərin xəlifə tərəfindən xərac toplamaq üçün ora göndərilən Əbu-s-Sabahı öldürmələri oldu. Geniş intişar tapmış bu üsyanın yatırılması üçün xəlifənin göndərdiyi böyük qoşunu üsyançılar məhv etdi. Xəlifə qoşunlarının nəzarət etdiyi bəzi şəhərlər, o cümlədən Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan və s. üsyançıların əlinə keçdi. İlk uğurlara baxmayaraq, hücum ərəfəsində Əbu Müslimin qəfil ölümü, ardıcıllarının səriştəsizliyi üsyanın zəifləməsinə səbəb oldu. Əmir Yəzid ibn Məzyəd başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf etdi.

VIII əsrin sonlarında xəlifə canişinləri tərəfindən idarə olunan Azərbaycan və Arran vilayətlərində ərəb üsuli-idarəsinin həyata keçirdiyi sərt tədbirlərə baxmayaraq iğtişaşlar səngimək bilmirdi. Harun ər-Rəşidin Xilafətin şimal vilayətlərinə təyin etdiyi Səid ibn Səlm əl-Bəhilinin valiliyi dövründə (793-799) cizyə verməkdən imtina edən, vergi məmurlarının bir neçəsini qətlə yetirən, qalanını isə şəhərdən qovan dərbəndlilərin qiyamı baş verdi. Dərbənd hakimi Nəcm ibn Haşim edam edildi. Onun oğlu Həyyunun şəhərə dəvət etdiyi xəzərlər ölkədə qaldıqları 70 gün ərzində ərəblərə qarşı vuruşmaqla yanaşı, yerli əhaliyə də böyük zərər yetirdilər: ölkə dağıldı, minlərlə insan əsir alındı. Elə bu dövrdə (798/99) “Şirvan məliki” adlandırılan yerli feodal Şammax ibn Şüca qarışıqlıqdan istifadə edərək mərkəzin tabeliyindən çıxıb, lakin əsrin son ilində Harun ər-Rəşidin təyin etdiyi yeni “...Azərbaycan, Arran və Bab əl-Əbvab” valisi Yəzid ibn Məzyəd (799-801) tərəfindən devrilmişdi. Bölgəyə ikinci dəfə vali təyin olunmuş Yəzid Şirvanda baş verən üsyanı yatırmaqla yanaşı xəzərlərin Arrana növbəti hücumunu da dəf etdi, ölkədə əmin-amanlığın yaradılması üçün tədbirlər gördü. “Onun gəlişilə xalq sakitləşdi, ölkədə qayda-qanun bərpa olundu. O, nizariyə (şimal ərəbləri) yəmənilərlə (cənub ərəbləri) bərabərləşdirdi, məliklərin və batriklərin oğlanları ilə yazışmalara başladı, onlarda böyük ümidlər oyatdı. Beləliklə, ölkə sakitləşdi”¹². İqamətgahını Bərdədə yerləşdirmiş Yəzid ömrünün sonuna, 801-ci ilədək bu şəhərdə qaldı və burada dəfn olundu. Yəzidin ölümündən sonra onun oğulları Əsəd, Xalid, Məhəmməd Arranın siyasi həyatında mühüm rol oynadılar.

Xürrəmilər hərəkatı

Xilafətin, demək olar ki, bütün vilayətlərində baş verən və mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönələn çıxışlar VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət aldı. Bu dini-siyasi hərəkatın iştirakçıları arasında müxtəlif şiə və sünni təriqətlərinə mənsub müsəlmanlarla yanaşı əsas məzdəkiliklə bağlı olan ideyaları təbliğ edən xürrəmilər də vardı. VIII əsrin 2-ci yarısından başlayaraq Xilafətin şimal

¹² Bəlazuri Əhməd. Kitəb futuh əl-buldən., s.524

vilayətlərində, o cümlədən Azərbaycanda genişlənməyə başlayan xürrəmi çıxışları IX əsrin əvvəllərindən daha intensiv şəkil aldı. X əsrin ərəbdilli alimlərindən İbn ən-Nədim xürrəmiləri atəşpərəst müxəmmirlərə – məzdəkilərə və babəkilərə ayırır. Əbu Mənsur əl-Bağdadi (X əsr) islamaqədərki xürrəmiləri məzdəkilər, islam dövrü xürrəmilərini isə xürrəmdinilər adlandırır (o, sonuncuları ümumi adları “müxəmmirə” olan babəkilərə və məzyərilərə ayırır)¹³.

Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər əsası Sasanilər dövrünün məzdəkilər hərəkatı ilə bağlı olan yeni dini görüş yaratmışdılar. Xürrəmi-babəkilər ərəblərin yalnız siyasi hakimiyyətinə qarşı deyil, o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməmiş ideologiyalarına qarşı da çıxırdılar. “Xürrəm” terminini açıqlamağa cəhd göstərən orta əsr alimləri (eləcə də bəzi müasir tədqiqatçılar) çox halda Xilafətin mənafeyindən çıxış edərək, bu sözün zahiri mənasına (farsca “şad, xürrəm”) üstünlük verir, xürrəmiləri pozğunluqda və əyyaşlıqda ittiham edirdilər. Son tədqiqatlar “Avesta”dakı xürrə (“xvarnah” və ya “xvarena”) termininə istinadən bu sözün “ilahi işıq, mənəvi işıq” anlamını açıqlayır. Xürrəmilikdə də işıqla qaranlıq arasında mövcud ziddiyyət özünü xeyirlə şərin mübarizəsində göstərir. Onların sosial təlimi işığın qüdrəti ilə yer üzündə ədalətli cəmiyyət yaratmağın mümkünlüyünə əsaslanır. Xürrəmilər “hülul” (tanrının insanda təcəssüm etməsi) və “tənasüx” (ruhun ölməyib bir bədəndən başqasına keçməsi) təlimlərindən çıxış edirdilər. Onların sosial ədalət ideyasını irəli sürmələri, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək cəhdləri orta əsrlər mühitində mühüm ictimai hadisə idi. Xürrəmilər icması daxildə qayda-qanun məsələlərini həll edən imamlar, eləcə də icmadan-icmaya gedərək təbliğat aparan, icma üzvlərinə təlimin başlıca müddəalarını öyrədən təbliğatçı mələklər tərəfindən idarə olunurdu.

Dövrün bütün çıxışları kimi dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi mahiyyət kəsb edərək, tədricən ərəb əsarətinə, feodal istismarına, eləcə də islamın əsaslarına qarşı yönəldilmiş ümumxalq hərəkatına, sözün əsl mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkətverici qüvvəsi vergi zülmündən əziyyət çəkən kəndlilərdən ibarət olsa da, şəhər yoxsulları, sənətkarlar, eləcə də mərkəzi hakimiyyətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da bu mübarizəyə qoşuldular.

807/808-ci ildə Azərbaycanda xürrəmilərin yeni, daha geniş hərəkatı baş verdi. Xəlifə Harun ər-Rəşid üsyanı yatırmaq üçün sərkərdə Abdullah ibn Malikin başçılığı ilə on min atlıdan ibarət qoşun göndərdi. Ərəblərin qələbəsi ilə başa çatan ağır döyüş minlərlə üsyançının həyatına son qoydu¹⁴. Xürrəmilərin sıralarını seyrəldən bu məğlubiyyət xürrəmi başçıları Cavidan və Əbu İmran arasındakı ədavətin kəskinləşməsi və hərəkatın zəifləməsinə səbəb oldu. 816-cı ilədək xürrəmilər yalnız yerli əhəmiyyətli çıxışlar edirdilər. Onların başçıları arasında günü-gündən artan

¹³ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.64

¹⁴ Низам ал-Мульк. Сиясет наме. Перевод и комментарии Заходер Б.Н. Москва, 1949, s.224.

çəkişmə, nəhayət, hər ikisini açıq meydanda üz-üzə qoydu. Əbu İmran öldürüldü. Ağır yaralanmış Cavidan üç gündən sonra həlak oldu. İcmaya rəhbərlik onun ən yaxın silahdaşı gənc Babəkə keçdi. Azərbaycanın Miməz rustağının Bilalabad kəndindən olan Babək xürrəmilər hərəkatının məcrasını dəyişərək, onu tamamilə Xilafətə qarşı yönəltdi. Xürrəmilərin “tənasüx” təliminə görə, Cavidanın ruhunun onun bədəninə keçdiyi bildirilən gündən Babək müəlliminin vəsiyyətlərini müqəddəs vəzifə elan etdi: xürrəmilər torpağa sahib olmalı, zalımları (yəni ərəbləri) məhv etməli, məzdəkiliyi dirçəltməli idilər. Babəkin çağırışı ilə Azərbaycan və Arranın müxtəlif guşələrindən axışan ərəblərdən narazı əhalinin hesabına xürrəmilər ordusunda yalnız süvarilərin sayı 20 min nəfərə çatdı. Çox keçmədən Azərbaycanın cənub torpaqlarının xeyli hissəsi ərəblərdən təmizləndi. Üsyan dalğası qonşu vilayətlərə yayıldı. İlk növbədə bundan əvvəl də dəfələrlə Xilafətə qarşı çıxışlar etmiş beyləqanlılar babəkilərə qoşuldular.

Azadlıq müharibəsinin alovları Cibəl, Xorasan və b. yerlərə yayıldı. Xilafətin bəzi tanınmış xadimləri və əmirləri də Babəklə müttəfiqlik edirdilər. Təbəristan hakimi Məzyər, Mərənd hakimi İsmə əl-Kurdi, Xilafətdən ayrılmağa cəhd edən Cənubi Qafqaz canişini Xatim ibn Hərsəmə, eləcə də yerli feodalların çoxu öz mənafeləri naminə Babəklə yaxınlaşmağa çalışırdılar. Xürrəmilərin ilk uğurları bu hakimlərin separatizmini gücləndirmişdi. Bunlar arasında Azərbaycanda uzun illər ərzində artıq yerliləşmiş və mal-mülk sahibi olmuş ərəblər də vardı. “Mutəğəllib” (“qalib gəlmiş” mənasını daşıyan ərəb sözüdür) adlandırılan bu ərəblər xürrəmilərin uğur qazandıqları 20-ci illərin əvvəllərində yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdılar. Onlardan yerli qaynaqlarda “avarənşan” ləqəbi ilə qeyd edilən Savada ibn Əbdülhəmid yalnız mərkəzi hakimiyyətə qarşı deyil, ətraf yerlərin feodal mülk sahiblərinə qarşı da çıxışlar etdi, Arran feodallarının torpaqlarını tutmağa çalışdı. Arranın Sünik vilayətində möhkəmlənə bilmiş Savadanı oradan yalnız yerli hakim Vasaqın dəvətilə Sünikə gəlmiş Babək çıxara bildi. Sonradan Vasaqın qızı ilə evlənən Babək həmin tərəflərdə bir çox yerləri ələ keçirdi. Bu gün də Naxçıvan ərazisində Babək və xürrəmilərin adı ilə bağlı abidələr (Babək qalası, babəkilərin qəbirləri və s.) vardır.

Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş mübarizə Ərəb Xilafətinə ağır zərbə vurdu, onun əsaslarını sarsıtdı. Ayrı-ayrı xürrəmi dəstələrinə Babəkin ən yaxın köməkçiləri, xalq içərisindən çıxmış Adin, Abdullah, Tarxan, Rüstəm, Müaviyə və başqa görkəmli sərkərdələr başçılıq edirdilər. Babəkin tapşırığı ilə onlar ərəblərin mülk və malikanələrini ələ keçirir, xəlifənin göndərdiyi ordu hissələrinə hücumlar edirdilər. Xürrəmilərin qazandıqları uğurlar xəlifə əl-Məmunu onlara qarşı ciddi addımlar atmağa məcbur etdi. Lakin 819-cu ildə sərkərdə Yəhya ibn Muazın başçılığı ilə Babəkə qarşı göndərilən ilk nizami ordu uğur qazana bilmədi. İki il sonra Azərbaycan və Arranın yeni valisi İsa ibn Məhəmmədin silah-sursatla təchiz edilmiş

qoşunu da döyüş meydanından qaçdı. Ərəblərin sonrakı hücumları da uğursuzluqla nəticələndi. Nəhayət, 827-828-ci illərdə xürrəmilərə qarşı döyüşən ərəb sərkərdəsi Məhəmməd ibn Humeyd ət-Tusi müvəffəqiyyət qazana bildi. Buna Arranda yerli feodallar arasında baş verən çəkişmələr, qiyamlar da şərait yaratdı. 829-cu il iyunun 3-də Həştadsər dağı yaxınlığında Bəzz qalasını ələ keçirmək istəyən ərəblərlə babəkilər arasında həlledici döyüş baş verdi. Qanlı vuruşma xürrəmilərin qələbəsi ilə başa çatdı. 30 minədək ərəb döyüşçüsü, o cümlədən Məhəmməd ət-Tusi məhv edildi¹⁵.

Xəlifə əl-Məmunun ölümündən (833) sonra xürrəmilər hərəkatı yeni qüvvə ilə alovlandı. Nizamülmülkün məlumatına görə, üsyan İsfahan, Fars və Kuhistanı da bürüdü. 20 illik hakimiyyəti döyründə xürrəmi çıxışlarına son qoya bilməyən xəlifə əl-Məmun öz varisi, qardaşı əl-Mütəsimə (833-842) onlara qarşı amansız müharibə aparmağı vəsiyyət etdi. Xilafətin varlığı üçün ciddi təhlükə yarandığını yaxşı başa düşən xəlifə əl-Mütəsim imperiyanı Şərq torpaqları ilə birləşdirən əsas strateji tranzit yolu üstündə yerləşən Həmədanın yaxınlığında düşərgə salmış xürrəmilərə qarşı ordu göndərdi. Ordunun başında xəlifənin Cibəl vilayətinə hakim təyin etdiyi İshaq ibn İbrahim dururdu. Döyüş ərəblərin qələbəsi ilə nəticələndi. Bu qələbədən sonra xəlifə əl-Mütəsim Bizansla aparılan fasiləsiz müharibələrə ara verməyin, bütün qüvvələri xürrəmilərə qarşı yönəltməyin vacib olduğunu başa düşdü. Bağlanmış sülh nəticəsində Bizans-ərəb sərhədində əldə edilmiş dördillik (833-837) sakitlik bütün Xilafət qüvvələrini Babəkə qarşı səfərbər etməyə imkan verdi. İlk növbədə xəlifə ordusuna aid qərargahın yerləşdiyi Ərdəbillə Zəncan arasında babəkilərin dağıtdıqları qalalar bərpa edildi. Rabitə sistemi, qarovul postları yenidən quruldu. Xilafət tarixində ilk dəfə məhz bu müharibə zamanı rabitə vasitəsi kimi poçt göyərçinlərindən istifadə olundu. Ardı-arası kəsilmədən silah, ərzaq və başqa sursatla təchiz edilən ərəb qoşunlarına bizanslılara qarşı Misirdə aparılan müharibədə şöhrət qazanmış usruşanalı türk Afşin Heydər ibn Kavus sərkərdə təyin olundu¹⁶.

Təkcə 837-ci ildə Babəklə müharibəyə 1 milyon dirhəm xərcləndi. Xəlifə əl-Mütəsim hərbi əməliyyatlar olmayan günlərdə Afşinin özünə hər gün 5 min dirhəm, döyüş günlərində isə 10 min dirhəm ödənilməsini təmin edirdi. Bu kimi tədbirlər xürrəmilərə qoşulmuş bəzi yerli feodalları Babəkdən uzaqlaşdırdı. Onlardan bir neçəsi hətta ərəblərə qoşuldular. Tarixçi ət-Təbəri keçmiş müttəfiqlərin belə hərəkatlərini Babəkə endirilmiş məğlubiyyət zərbəsi kimi qiymətləndirirdi¹⁷. 835-836-cı illərdə ərəblərlə xürrəmilər arasında gah bu, gah da digər tərəfin qələbəsi ilə nəticələnən döyüşlər baş verdi. 836-cı ilin qışında xəyanət nəticəsində Babəkin ən yaxşı sərkərdəsi Tarxan qətlə yetirildi. Xürrəmilərin fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən bu

¹⁵ Vəlixanlı N.M., Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.70

¹⁶ İbn əl-Əsir İzzəddin. əl-Kamil fi-t-tarix. Beyrut, 1965, s.32-51

¹⁷ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.70

qətdən sonra hərəkət iştirakçıları bircə dəfə də qələbə qazana bilmədilər. Yeni qüvvələrlə möhkəmləndirilmiş xəlifə ordusu, nəhayət, 837-ci il avqustun 26-da uzun və ağır döyüşlərdən sonra xürrəmilərin istinadgahı Bəzz qalasını ala bildi. Bəzz uğruna mübarizədə on minlərlə xürrəmi və ərəb əsgəri həlak oldu, minlərlə əsir ələ keçirildi. Babək isə qardaşı Abdullah və kiçik dəstə ilə mühasirəni yararaq, Bizansa getmək üçün çətinliklə Arazı keçib Qarabağın dağlıq hissəsinə daxil oldu. Babək bir neçə günlüyə keçmiş müttəfiqi alban knyazı Səhl ibn Smbatın qalasında sığınacaq tapdı. Hələ babəkilər hərəkətinin ilk illərində ərəblərə qarşı çıxışları ilə ad çıxarmış, yerli mənbələrin Şəki sahibi “Səhl Smbatean Aranşahik” adlandırdığı bu alban məliki vəziyyətin ərəblərin xeyrinə dəyişdiyini gördükdə Xilafətlə barışıqın vacibliyini dərk etdi. Albaniyanın bir neçə tarixi vilayətini idarə edən Səhl yeni, lakin bu dəfə xəyanətkar addım atdı. Qədim Aranşahilərə mənsub torpaqları birləşdirmək, alban dövlətçiliyini bərpa etmək naminə Babəki ərəblərə təslim etdi. Səhlin gümanı doğruldu: onun bu hərəkətini yüksək qiymətləndirən xəlifə, Səhlə fəxri xələtlə yanaşı “batrik tacını” da təqdim etdi; o, vergidən azad olundu.

Əsir alınan Babək Afşin tərəfindən 838-ci il yanvarın 4-də Xilafətin paytaxtı Samirə şəhərinə, xəlifə əl-Mütəsimin hüzuruna gətirildi. Bəzi mənbələrin məlumatına görə, Babək elə həmin gün, bəzilərinə görə, isə bir qədər fərqli tarixdə (29 yanvar, 14 mart və s.) ağır əzablarla çarmıxa çəkildi. Hətta, təəssübkeş orta əsr ərəb müəllifləri də edam zamanı mərdlik və mətanət nümayiş etdirən Babəkə heyranlıqlarını gizlətmirlər. Sağ əli kəsildikdən sonra Babək həmin əli ilə sifətini qana boyayır. Səbəbini soruşduqda, “sifətimi qana boyadım ki, rəngimin qaçdığı görsənməsin”, - deyir.

Xürrəmilər hərəkəti məğlubiyyətə uğrasa da, bu qələbəni “islamın ən böyük qələbəsi”, Babəkin əsir alındığı günü “müsəlmanların bayram günü”¹⁸ (əl-Məqdisi) hesab edən ərəblərə çox baha başa gəldi: 20 ildən artıq müddətdə babəkilər Xilafətin 225 min döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etdi. Xilafət tarixində baş verən dini-siyasi çıxışların ən əzəmətlisi olan, ərəb üsuli-idarəsinə qarşı xalq azadlıq müharibəsi səviyyəsinə ucalan bu hərəkət “az qala Abbasilər dövlətini məhv edəcəkdirdi”¹⁹.

Xürrəmilər-babəkilər hərəkəti Xilafətin məzlum xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, imperiyanın parçalanmasını sürətləndirdi. Babəkin ardıcılıarı IX əsrin sonunadək Xilafətə qarşı çevrilmiş bütün yeni çıxışlarda iştirak etdilər. X əsrdə onların bir çoxu ismaililərə qoşuldu. Xürrəmilərin fəaliyyət göstərdikləri bölgələr sonralar batinilərin istinadgahına çevrildi²⁰.

Yerli feodalların separatizminin güclənməsi də bu dövrdə öz yüksək həddinə çatdı. Arranın xeyli hissəsi Xilafətin asılılığından çıxdı. 838/39-cu ildə Təbərstanda

¹⁸ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.72

¹⁹ Məsudi Əbu Həsən, Muruc əz-zəhəb və maadin-l-cayhər, B.de Meynarın nəşrii-Paris, 1861-1877 (ərəb mətni ilə)

²⁰ Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər., s.72

əmir Mazyarın, Azərbaycanda Afşinin qohumu hakim Minkicəvr əl-Fərqaninin və başqa yerli hakimlərin başçılıq etdikləri üsyanlar mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönəldildi. Bu üsyanlar 840/41-ci ildə xəlifə sərkərdəsi türk Buğa əl-Kəbir (Böyük Buğa) tərəfindən yatırıldı. Minkicəvr Samirə şəhərinə göndərildi. Xürrəmi-babəkilərin Azərbaycandakı çıxışı Xilafətin Qafqaz vilayətində yerli feodalların güclənməsi üçün zəmin yaratdı və onun ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas siyasi amillərdən biri oldu. Abbasilər dövlətinin əsaslarını sarsıtmış məhz bu üsyandan sonra mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış çətinliklərdən istifadə edən yerli hakimlər müstəqillik qazanmağa çalışırdılar.

İqtisadi inkişaf və mədəni həyat

Ərəb istilasından sonra Xilafətin Azərbaycanda uzun sürən ağalığı ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında dərin iz qoydu. Bu vəziyyət, müvəqqəti də olsa, məhsuldar qüvvələrin inkişafını və ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitdi; bununla belə, Azərbaycanın geniş ərazili Xilafət tərkibinə daxil edilməsi onu obyektiv olaraq ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, burada islamın geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı.

Müdaxilədən sonra Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar bu ölkənin şəhər və kəndlərinə böyük ziyan vurdu. Yaxın Şərqi bir çox şəhərlərini nisbətən asanlıqla, iqtisadiyyata ciddi zərər vurmadan tutan ərəblər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində kəskin müqavimətlə qarşılaşdılar. Bir sıra şəhərlər təsərrüfatına dəyən böyük zərər nəticəsində tənəzzül etdi. Lakin Azərbaycana daha mütərəqqi ictimai münasibətlər gətirə bilməyən, buna görə də öz gəlişləri ilə cəmiyyətin ictimai-iqtisadi əsaslarını dəyişməyən ərəblər məhsuldar qüvvələri məhv etməmiş, mövcud təsərrüfat sistemini saxlamağa çalışırdılar.

Ərəb və xəzər yürüşləri, yerli əhəlinin Xilafətə qarşı çıxışları və s. ilə əlaqədar iki əsrdən çox davam edən nisbi iqtisadi durğunluq dövründən sonra Azərbaycanda şəhərlərin, sənətkarlığın, ticarətin inkişafı nəzərə çarpır. Şəhərlər yenidən sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilir, şəhristanların (şəhərin qala divarları daxilindəki hissəsi) xaricində geniş sənətkarlıq və ticarət məhəllələri -rabatlar meydana gəlirdi.

Arxeoloji qazıntılar ərəb hakimiyyəti dövründə Azərbaycan və Arranda şəhərlərin bir neçə kateqoriyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İctimai əmək bölgüsü daha geniş zəmində həyata keçirilir, şəhərin kənddən ayrılması prosesi dərinləşir, sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrılaraq şəhərlərdə mərkəzləşirdi. Beynəlxalq tranzit ticarətinin ana yolları üzərində olan Bərdə, Beyləqan, Dərbənd (Bab əl-Əbvab) kimi iri şəhərlərlə yanaşı Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Şamaxı, Şabran və başqa ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri inkişaf etməyə başlayırdı.

Tarixi və coğrafi qaynaqlardakı çoxsaylı faktların, eləcə də onomastik və folklor materialının tədqiqi sübut edir ki, artıq VII əsrin sonlarında, yəni ərəblərin heqemon qüvvəyə çevrilməyə başladığı, bütün Azərbaycan torpaqlarının Xilafət tərkibinə daxil edildiyi dövrdə Azərbaycan əhalisi içərisində funksional birincilik türk dillərinə məxsus idi. Bu, həmçinin VII əsrə aid ərəb mənbəyində qorunub saxlanmış “Azərbaycan qədimdən türklərin məskunlaşdığı torpaqdır”, - məlumatı ilə də təsdiq olunur²¹.

Xilafət tərkibinə qatılmış bütün ölkələrdə olduğu kimi, VIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda da rəsmi dövlət dili olan ərəb dilinin tabe edilmiş xalqların ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi onun çox keçmədən elmi-ədəbi yaradıcılıqda da hakim dil olmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycanda ictimai-siyasi və əxlaqi fikirlərlə zəngin folklor da mövcud idi. Məzmun və deyim etibarilə islamdan əvvələ aid atalar sözləri, zərb-məsəllər və başqa ədəbi nümunələr sırasında el ozanı Dədə Qorqudun dili ilə söylənilən dastanlar daha çox şöhrət qazanmışdı. Şifahi şəkildə VI-VII əsrlərdə formalaşmağa başlamış, VII-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuz türklərinin islamaqədərki həyatını, məişətini, adət-ənənələrini, ədəb-ərkan normalarını və s. əks etdirir²².

İslamı qəbul etmiş bütün xalqlar kimi o zaman dini-etnik anlamlı ümumi “müsləman” məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da IX əsrdən başlayaraq tərəqqi dövrünə qədəm qoyan islam mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər. Ərəb Şərqi mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlı gedirdi.

Azərbaycanın özündə isə artıq VII əsrin sonlarında böyük şəhərlərin camə məscidlərində məktəblər açıldı. Dərslər əvvəllər yalnız ərəb dilində, IX əsrdən isə, həmçinin fars dilində keçirilirdi. Uşaqlara ərəb qrammatikası, ilahiyyat elmləri və şəriətlə yanaşı tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, bəlağət, məntiq və s. öyrədilirdi. Ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi nəticəsində yerli əhali içərisindən bu dildə yazan və ərəb ədəbiyyatı ənənələrini mükəmməl mənimsəyən şair və yazıçılar çıxdılar. İki mədəniyyətin öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan bu şairlərdən Musa Şəhəvat, Əbul-Abbas əl-Ama, İsmayıl ibn Yasar və başqaları ərəb ədəbiyyatında özünəməxsus yeni cığır açmış, ərəb dilində yazsalar da, doğma mədəniyyətdən bəhrələnmişlər.

---

²¹ Yenə orada, s.103

²² Yenə orada, s.105